

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД АРХЕОГРАФІЇ В УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглядається формування теоретичних засад археології в УРСР упродовж першого післявоєнного десятиліття та їх особливості в умовах остаточного утвердження єдиних вимог до публікації історичних документів у СРСР, а також принципи їх відбору та підготовки. Історія української археології займає особливі позиції серед напрямів археологічної діяльності, оскільки є не лише окремою темою дослідження, але й виступає як дослідницький метод, а в деяких визначеннях археології – складова частина її предмету. Аналізується процес розробки теорії та формування методології археології у «загальносоюзних» археологічних центрах у зазначений період та їх визначальний вплив на археологічну діяльність на республіканському рівні. Археологія в УРСР у післявоєнний період перебувала на маргінесі наукових процесів, центрами яких були Москва й Ленінград. Це означало, що базові розробки в галузі теорії й методики, а також провідні фахівці з цих питань знаходилися поза межами республіки. Окрім того, багато тем були закритими для дослідження. Загалом українська радянська археологія зазнавала послідовного російщення. Насамперед стверджувалася вищість російської культури над українською. Робиться висновок про те, що вже в той час було закладено основні напрями, за якими рухалася теоретико-методологічна думка в Україні в наступні десятиліття. Цей період характеризувався й некритичним наслідуванням загальносоюзних правил, одночасним наслідуванням і розвитком окремих положень, зумовленим «опірністю матеріалу», досвідом практичної роботи з українськими історичними документами та, зрештою, виробленням власних теоретико-методологічних засад, щоправда у формі поодиноких зауваг, а не системних ґрунтовних досліджень.

Ключові слова: археологія, теорія й методика, УРСР, післявоєнний період, публікація, історичний документ.

Вивчення питань з історії науки вже давно посіло помітне місце серед історичних досліджень. Історія української археології займає особливі позиції серед напрямів археологічної діяльності, оскільки є не лише окремою темою дослідження, але й виступає дослідницьким методом, а в деяких визначеннях археології – складовою частиною її предмету¹.

Загалом до завдань історичного дослідження відносять наступні позиції: «[...] точний облік опублікованих документів і пам'яток письменства, а також

¹ Див.: Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археологічна українська»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С.70–80; Єдліньська У.Я., Страшко В.В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. – К., 1990. – С.5.

вивчення історії організації археографічної роботи, характеристику методів і способів публікації різних видавничих осередків у минулому»². Як бачимо, питання теорії й методики є складовими об'єкту вивчення історії археографії. Для означеного періоду цей аспект ключовий, оскільки в радянську добу археографія намагалася перетворитися на наукову дисципліну, формулюючи свій власний предмет, метод, функції та завдання.

Окремо слід окреслити зміст понять «теорія» і «методика». Чітке та стисле визначення теорії й методу археографії свого часу дав С.Шмідт. Теорія – це визначення предмету дослідження, а метод – це окреслення шляхів дослідження цього предмету³. В.Стрельський став автором більш розгорнутого визначення предмету: «Визначити предмет кожної конкретної науки – означає встановити ту область дійсності й законів її розвитку, те коло питань, які вона вивчає, з'ясувати, чим вона відрізняється від інших наук»⁴.

Історія післявоєнної української радянської археографії – це все ще недостатньо вивчена наукова проблема. Існують різні думки щодо значення й місця цього періоду у загальній історії української археографії. Частина дослідників схильна трактувати цей час як період відродження окремих археографічних традицій, основи яких було розгромлено в 1930-х рр. репресіями й утисками. Деякі дослідники вважають, що в післявоєнні роки українська археографія так і не змогла відродитися та остаточно її залишки було знищено вже в 1970-х рр.⁵

Остання думка небезпідставна з огляду на ті умови, в яких змушена була існувати українська археографія в післявоєнні часи. Вона перебувала на маргінесі наукових процесів, центрами яких були Москва й Ленінград. Це означало, що базові розробки в галузі теорії та методики, а також провідні фахівці з цих питань знаходилися поза межами УРСР. Певним чином маргінальний статус зокрема й української археографії підтверджує той факт, що московські теоретики, розробляючи питання археографії, довгий час не зважали та не зверталися до досвіду республіканських археографічних осередків. Окрім того багато тем були закритими для дослідження. Було, наприклад, повністю припинено розвиток української орієнталістики, а дослідження перенесено в Москву, Єреван, Казань⁶. Писемна спадщина Київської Русі досліджувалася майже винятково у загальносоюзних центрах. Українська радянська археографія мала хронологічні обмеження – починалися дослідження з XIV ст., а після «маланчуківського погрому» суспільних наук у 1970-х рр., коли добою феодалізму взагалі стало небезпечно

² Там само.

³ Шмидт С.О. Некоторые вопросы развития советской археографии // Археографический ежегодник за 1978 г. – Москва, 1979. – С.134.

⁴ Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. – К., 1968. – С.16.

⁵ Сохань П.С. Стан і перспективи розвитку української археографії // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – К., 1992. – С.15.

⁶ Дашкевич Я.Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С.62.

займатися⁷, рубіж пересунувся до XIX ст. Зупинилися студії над документами Запорозької Січі. Існували певні обмеження щодо:

- форми видання: тематичні збірники замість пофондових;
- типу видання: домінували видання популярного типу;
- при перекладі з іноземних мов нарративних джерел, що стосувалися історії України, допускався довільний переклад як до зразків літератури⁸.

Окрім того українська радянська археографія зазнавала послідовного російщення. Насамперед стверджувалася вищість російської культури над українською. Зокрема в «Українській радянській енциклопедії» історія української археографії подавалася як додаток до історії «загальної» російської археографії. За останньою визнавалася беззаперечна першість у розробці базових питань. Практично ігнорувалася, або всіляко «возз'єднувалася» величезна історико-культурна спадщина українського народу. Мала місце очевидна дискредитація української мови. Так, українські тексти, опубліковані за «Основними правилами» 1945 р. і «Правилами» 1955 р. є цілком зросійщеними⁹. Навіть нейтральні формулювання предмету археографії: «історичні джерела», «історичний документ», «пам'ятка» наповнювалися російським змістом, набуваючи конкретики на прикладі російських історичних пам'яток. Методологічні рекомендації було пристосовано до реалій російської археографії та проілюстровано в переважній більшості зразками видань російських історичних пам'яток російськими археографами. Усе це безумовно впливало на стан і рівень наукового розвитку української радянської археографії. Але все ж є підстави вважати, що археографія в УРСР навіть у цих складних умовах усе ж ставала українською археографією й у підсумку (на початок 1990-х рр.) мала власне обличчя та вагомі здобутки.

Сучасні уявлення про розвиток теорії й методики української радянської археографії базовані на вивченні досить великого матеріалу: окремі монографії та статті, передмови до збірників джерел і матеріалів, тези конференцій, семінарів, довідкові видання тощо. Післявоєнний період розвитку української радянської археографії варто розглядати як окремий період в історії української археографії, де фактично з нуля почали з'являтися обриси нової археографії, що базувалася на комуністичній ідеології, у межах якої все ж таки українські радянські археографи запропонували деякі власні розробки в галузі теорії й методики. Зокрема важливим було випрацювання підходу до історичних документів як до пам'яток епохи, що передбачало точну та без скорочень передачу тексту оригіналу; розгорнутий (такий, що охоплює максимально широкий спектр параметрів) зовнішній і внутрішній опис документів; принцип розуміння, що має лежати в основі роботи з документом, а не формальний підхід. Також у теоретичному плані важливим моментом

⁷ Швидько Г.К. Щоб горіла свіча (пам'яті професора М.П.Ковальського) // Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... – Дніпропетровськ, 2007. – С.16.

⁸ Щербак В.О. Мемуари як джерело для вивчення історії українського козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. // Українська археографія... – С.49.

⁹ Яковлев С.О. Українська радянська археографія. – К., 1965. – 172 с.; Бевзо О.А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI–XVIII ст. // Вісник Академії наук Української РСР. – 1958. – №2. – С.20.

було усвідомлення того, що український історичний документ (особливо XIV–XVIII ст.) є окремим предметом вивчення, що почасти не вкладається в дослідницькі рамки, запропоновані всесоюзними археографічними центрами. Особливо виразно ця особливість проступає на результатах роботи з актовим (українські грамоти, книги ґродських і земських судів) та наративним (козацькі літописи) матеріалом.

У методологічному плані важливими були напрацювання українських радянських археографів у царині дослідження історії археографії, архівної евристики, камеральної археографії. Було вироблено досить багато конкретних методичних прийомів: методика встановлення недатованих середньовічних і ранньомодерних документів; принципи встановлення осіб та імен у грамотах, актових документах; окремі принципи видової публікації й укладання науково-довідкового до них апарату; методика опису окремих груп українських історичних документів та їх едиція; робота з малозрозумілою і спеціальною термінологією тощо.

Безумовно, наведені вище приклади – це лише окремі елементи, пунктири становлення теорії й методики української радянської археографії. Насправді питання про вироблення теоретичних і методологічних питань української радянської археографії було поставлено як наукове завдання лише у другій половині 1980-х рр.¹⁰ Але слід зважати на те, що постановка цього питання була б неможливою, якби всі сорок років інтелектуальна робота фахівців, думка спеціалістів української радянської археографії не рухалися у цьому напрямі й не мали на період перебудови вже певних здобутків.

Щодо 1940–1950-х рр., то це – ланка вагомого, у значній мірі суперечливого процесу. Цей період досить показовий, оскільки закладені в ньому тенденції мали місце в наступних етапах розвитку української радянської археографії. Але перш, ніж викласти власне бачення цього періоду, слід звернутися до історіографії питання. Аналізуючи історію української археографії радянської доби, не можна оминати розгляду основних тенденцій у становленні її теоретико-методологічних основ. Осмислення цих проблем розпочалося вже в 1940–1950-х рр. У своїх дослідженнях радянські археографи С.Валк¹¹ та С.Яковлев¹², детально розглядаючи віяння епохи, свідками якої вони були, за масою деталей залишали поза увагою перспективні напрями розвитку теоретико-методологічної думки зазначених десятиліть. Водночас, узагальнюючі праці, написані з певної хронологічної відстані¹³, часто «губили» ті особливі риси, що були притаманні археографії 1940–1950-х рр. Окрім того, власне в українській радянській історіографії домінувала схильність

¹⁰ *Сохань П.С.* Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР у світлі сучасних вимог перебудови // *Українська археографія...* – С.3–14.

¹¹ Див.: *Валк С.Н.* Советская археография. – Москва; Ленинград, 1948. – 290 с.; *Его же.* Судьбы «археологии» // *Археологический ежегодник за 1961 год.* – Москва, 1962. – С.453–465.

¹² *Яковлев С.О.* Українська радянська археографія.

¹³ *Шмидт С.О.* Некоторые вопросы развития советской археографии. – С.132–141; *Шорохов Е.Ф.* О некоторых вопросах теории советской археографии // *Советские архивы.* – 1976. – С.50–56; *Добрушкін Е.М.* О некоторых вопросах изучения терминологии и истории археографии // *Археологический ежегодник за 1987 год.* – Москва, 1988. – С.92–102.

зводити розвиток української археографії в 1940–1950-х рр. суто до видавничої діяльності¹⁴. Деякі дослідники, окрім видавничої діяльності, розглядали й окремі аспекти теоретико-методологічних засад української радянської археографії¹⁵. Лише в 1990-х рр. з'явилися спеціальні праці з теорії та методики української археографії¹⁶ й заклали основи подальшого розвитку цього напрямку наукових студій. З огляду на їх невелику кількість і формат статей, відповідного розділу кандидатської дисертації (розглядався весь період післявоєнної радянської археографії, без акцентування уваги на зазначеному періоді)¹⁷, варто повернутися до розгляду питання про теоретико-методологічні засади української археографії 1940–1950-х рр. у контексті археографії загальносоюзної.

Стосовно основних ліній дослідження, то, за проведеними спостереженнями, процеси, що відбувалися в теорії й методиці української радянської археографії в означений період цілком вкладаються у три напрями:

Повне наслідування теоретико-методологічних настанов, вироблених загальносоюзними археографічними центрами, їх перенесення на український ґрунт.

У процесі розвитку окремих положень всесоюзної археографії українські радянські археографи створили окремі методи й напрями, що цілком вписувалися у загальну концепцію, збагачуючи останню.

Виходячи з досвіду роботи з конкретними історичними документами у працях узагальнюючого характеру окремі українські радянські археографи, намагаючись наповнити абстрактні формули теорії й методики конкретним змістом українських історичних документів, приходили до усвідомлення необхідності вироблення таких засад теорії й методики, що враховували б індивідуальні риси того документального комплексу, котрий склався в Україні.

З огляду на заявлену тему й формат, у цій статті необхідно зосередитися на двох останніх напрямках.

Як уже зазначалося, українська радянська археографія була частиною загальносоюзної, центр якої перебував поза межами УРСР. Це означало, що головні напрацювання московських археографічних осередків ставали своєрідним дороговказом і для республіканських фахівців. Звернемось до головного довідкового видання СРСР – «Великої радянської енциклопедії». В її першій редакції, у 1920-х рр., було дане таке визначення археографії: «Галузь історичної науки, основні завдання якої полягають у збиранні, опису

¹⁴ Дмитрієнко М.Ф. Археографічна робота в АН УРСР // Український історичний журнал. – 1969. – №3. – С.27–33; Швидько А.К. Этапы развития советской археографии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки. – Днепропетровск, 1987. – С.42–51.

¹⁵ Бутич І.Л. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. – Вип.3. – К., 1968. – С.161–170.

¹⁶ Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка». – К., 1995. – 348 с.; Його ж. Археографія як спеціальна історична дисципліна: до історії становлення поняття // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.2. – К., 1998. – С.46–59.

¹⁷ Прилепішева Ю.А. Археографічна діяльність архівних установ України (1945–1991): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – С.76–123.

й виданні історичних пам'яток»¹⁸. Таке визначення археографії, на думку С.Шмідта, узагальнювало й відображало досвід дореволюційної археографії¹⁹. У післявоєнну добу визначення дещо змінилося. У другому виданні «Великої радянської енциклопедії» археографія – це вже «допоміжна історична наука, завданням якої є розробка методів публікації історичних документів і підготовка їх до видання»²⁰.

Зміни, що відбувалися з археографією за тридцять років (1920–1950 рр.) – це ряд трансформацій і перетворень. Із 1920-х рр. археографія фактично стала структурним підрозділом архівної справи, що добре проаналізував Н.Бельчиков²¹. У післявоєнний період археографія вийшла з підпорядкування архівної справи й потрапила у сферу впливу історичної науки як допоміжна історична дисципліна. При цьому археографія втратила польову та камеральну функції, зберігши лише едиційну²². Статус допоміжної дисципліни вона мала впродовж усієї радянської доби. Варіанти зміни статусу археографії, що зафіксовані в термінологічних словниках, з'являються вже після 1990 р. Це певним чином пов'язано з розпадом радянської системи і переосмисленням та зміною засад самої історичної науки. Функція цієї допоміжної дисципліни в 1950-х рр. – це фактично підготовка історичних документів до друку. Підготувати історичні документи означає зробити підбірку історичних матеріалів, що полегшують роботу історика з синтезування історичних знань. У 1960-х рр. термін «історичний документ» як об'єкт археографії було замінено на точніший – «історичне джерело». Допоміжний характер цієї дисципліни був чітко зумовлений: «Стан і розвиток археографії залежить від загального стану історичної науки, її методології»²³. Основний метод роботи історичної науки з документами – це вибірковий підхід: «[...] саме вибірковим методом доводиться користуватися при реалізації переважної більшості історичних досліджень: адже стан джерел лише в дуже рідкісних, виняткових випадках дає можливість повної індукції»²⁴.

Саме цей (вбірковий) підхід було зафіксовано в головному здобутку теоретико-методологічної думки 1940-х рр. – в «Основних правилах публікації документів державного архівного фонду Союзу РСР» (Москва, 1945 р.). Окрім вибіркового підходу, ще одним ключовим принципом була уніфікація, що також зафіксовано в передмові до «Основних правил...».

Хоча в їх заголовку²⁵ фігурує термін «документ», так само, як і у визначенні «археографія» у 2-му виданні «Великої радянської енциклопедії», у тексті зустрічаємо як рівнозначний термін «історичне джерело». Але важливо те, що у «Загальних положення» цих правил відображено процес перетворення

¹⁸ Большая советская энциклопедия. – Т.3. – Москва, 1926. – С.531.

¹⁹ Шмидт С.О. Некоторые вопросы развития советской археографии. – С.132–135.

²⁰ Большая советская энциклопедия. – Т.3. – Москва, 1950. – С.164.

²¹ Бельчиков Н.Б. Теория археографии. – Москва; Ленинград, 1929. – 73 с.

²² Большая советская энциклопедия. – Т.3. – С.164.

²³ Українська радянська енциклопедія. – Т.1. – К., 1971. – С.261.

²⁴ Брайчевський М. Перша наукова конференція «Кібернетика і методи історичного дослідження» // Український історичний журнал. – 1965. – №8. – С.153.

²⁵ Основные правила публикации документов государственного архивного фонда Союза ССР. – Москва, 1945. – 27 с.

документа на історичне джерело: «Публікація документів Державного архівного фонду Союзу РСР має на меті дати систематично підібрані, критично перевірені й точно відтворені джерела, що можуть слугувати надійною основою для історичних, історико-літературних, економічних, юридичних та інших досліджень»²⁶. Головним методом перетворення історичного документа на історичне джерело є відбір, що пов'язаний принаймні з двома аспектами з трьох, названих у цитаті. Але й останній етап роботи з документами, який своїм формулюванням «точного відтворення» начебто виключає принцип вибірковості, насправді у самих «Основних правилах...» у багатьох випадках передбачає його. Це випускання цілого ряду зовнішніх ознак документа, а також можливість публікувати його у скороченому вигляді (п.73), «у витягах» (п.74), «випускання частини тексту» (п.75), а також надання простору для широкого узагальнення.

Принцип відбору укладачем «Основних правил...» подано як інновація: «Іншою відмінною рисою цих “Правил” є включення до них основних методичних вказівок із питань виявлення й відбору документів для друку. Усі попередні правила обмежувалися вимогами переважно технічного характеру»²⁷. Принципу відбору підпорядковано всі пункти «Основних правил...». Його вводило й зумовлювало таке поняття, як «тема». Ще С.Валк відзначав тотожність, з якою в «Основних правилах...» ужито терміни «вбірковість» і «тематичність»²⁸. «Тема» стала базовим поняттям «Основних правил...». Хоча саме поняття не є предметом обговорення, але воно корелює всі головні аспекти археографічної роботи, згадані в «Основних правилах...»: II. «Виявлення і відбір документів»; III. «Підготовка тексту документа до друку»; IV. «Оформлення документів і груп документів»; V. «Науково-довідковий апарат». З усіх наявних можливостей у кожному розділі розвиваються ті аспекти, що найбільш задовольняють тематичність публікації.

Ще одним аспектом, на якому базуються «Основні правила...» – принцип уніфікації. Фактично це означає ігнорування специфіки документів, створених у різні епохи; їх видову належність; мовні особливості тощо. Правила зорієнтовані не лише на масові документи, але й передбачають однорідність документального масиву. Окремі поправки та уточнення вирізняють лише такі категорії, як «особливо важливі документи» й «документи літературного характеру». Уніфікація – це теж один із методів формування історичного джерела, адже формаційний підхід передбачав, що попри відмінність формацій, у них діють одні й ті самі концепти. Береться до уваги «станова боротьба», «економічний чинник» «ідеологія» тощо. Тому тематичні збірники, зокрема присвячені соціальній боротьбі, часто охоплювали часові відрізки в декілька століть. Історикові легше було працювати з уніфікованим матеріалом, аніж із документами, що мали цілий ряд особливостей, індивідуальних рис, зумовлених багатьма факторами. У вступі до «Основних правил...» цей аспект окреслювався так: «На відміну від усіх попередніх, ці “Правила”

²⁶ Там же. – С.3.

²⁷ Там же.

²⁸ Валк С.Н. Советская археография... – С.72.

укладалися стосовно не до документів одного, якогось певного періоду, а загалом до документів, незалежно від їх характеру і часу походження»²⁹.

У «Правилах видання історичних документів»³⁰ закріплювалися й розвивалися тенденції, що знайшли місце в «Основних правилах...» 1945 р. Отже останні були базовані на двох принципах: універсальності й вибірковості. Універсалізм спирався на загальне переконання, що велику кількість документального різноманіття можна звести до декількох типових правил, проігнорувавши їх індивідуальні особливості. Принцип вибірковості базувався на тому, що в документі є важливі й неважливі частини, якими можна знехтувати. Археограф може порушувати цілісність документа, вибираючи важливе й легковажаючи другорядним. «Правила...» хоча й були більш гнучкішими до індивідуальних рис (зокрема з'явилися параграфи про особливості документів, що належать до різних епох), усе ж були аналогічними «Основним правилам...» і розвинули закладені в них позиції.

Наслідкування всесоюзних теоретико-методологічних засад археографії з подальшим розвитком окремих її положень досить чітко простежується у роботі українських радянських археографів над збірниками документів. Виділивши головні засади методики їх укладання за «Правилами...» 1955 р. і використавши статистичну методику, можна визначити головні напрями розвитку цього виду діяльності української радянської археографії. Їх близько 20 позицій. Найголовніші: організаційні питання; принципи виявлення й відбору документів; відбір історичних джерел для тематичних збірників; структура збірника та принципи розташування документів у середині збірника; відбір текстів документів для публікації; передача тексту; заголовок; датування; легенда; коментарі; покажчики; оформлення.

Активного розвитку в 1940–1950-х рр. в українській радянській археографії здобула така тема, як організація видавничої справи. Найчіткішим був проект, запропонований В.Місюрою. Він включав етапи та форми організаційної роботи, що передбачало створення тематичного плану і проекту збірника; перелік фондів; планування робочого часу та визначення напрямів роботи³¹. Найбільш детально організаційний процес від найперших кроків до завершального етапу, коли збірник передається до видавництва, описано у статті І.Дьомкіна³².

Також за допомогою статистичного підходу виокремилася пріоритетна група питань для української радянської археографії 1940–1950-х рр. Це пошук і відбір історичних документів; засади групування їх у збірники. Цим питанням приділено найбільше уваги в тогочасних статтях методологічного характеру.

У питаннях виявлення й відбору документів напрацювання українських радянських археографів за досить короткий час пройшли шлях від окремих

²⁹ Основные правила... – С.3.

³⁰ Правила издания исторических документов. – Изд. 2-е. – Москва, 1956. – 71 с.

³¹ Мисюра В.П. Выявление документальных материалов для подготавливаемых сборников в Государственном архиве Закарпатской области // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1956. – №2/3. – С.30–41.

³² Демкин И.В. Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата к сборнику (из опыта работы ЦГАОР УССР) // Там же. – С.42–49.

зауважень методологічного характеру до вироблення методики пошуку документів, що втілювалося в ідеї укладання робочої інструкції³³. Доволі поширеною практикою в 1950-х рр. був пошук, що на виході не мав потрібного результату, – потрібних для висвітлення теми документів³⁴. Інколи причиною цього була фізична їх відсутність. Альтернативою в таких випадках часто ставали матеріали преси³⁵.

Принципам відбору документів багато уваги приділено у всесоюзних «Правилах...» 1955 р. (п.7, 9–15). В українській радянській археографії цей аспект здобув свого розвитку на рівні інструкцій про етапність процесу відбору³⁶; характеристик самого матеріалу, що підлягає відбору³⁷, та методологічних напрацювань у царині використання відібраних, але не опублікованих документів.

Українські радянські археографи не лише конкретизували та розвинули положення «Основних правил...», «Правил...» 1955 р., але й указали на ряд моментів, що вимагали доопрацювання або навіть перегляду. Вадами тематичних збірників 1940–1950-х рр. була, на їхню думку, нечіткість положень всесоюзних правил, що потребували додаткових інструкцій щодо українських історичних документів; незабезпеченість у повній мірі історичними документами соціально значущих й ідеологічно важливих тем; нерівномірність висвітлення окремих періодів і питань; недостатня увага до своєрідності місцевих проявів загальних тенденцій. Необхідність на місцевому рівні коригувати теми як спосіб відійти від уже добре вивченого питання, а отже від неминучого дублювання джерел, та освоєння нових тем також порушувалися у цей час.

Більшість праць українських радянських археографів слухняно наслідували теоретико-методологічні засади загальносоюзної археографії, невелика частина – намагалася розвивати їх, але були й поодинокі дослідження, що самим фактом свого існування змушували сумніватися в їх незаперечності.

³³ Демкин И.В. Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата к сборнику (из опыта работы ЦГАОР УССР); Корнеева Е.Е. Организация работы по выявлению документальных материалов для использования в научных целях // Научно-информационный бюллетень... – 1956. – №2/3. – С.62; Мисюра В.П. Выявление документальных материалов для подготавливаемых сборников в Государственном архиве Закарпатской области.

³⁴ Бутич И.Л. К итогам научно-издательской работы государственных архивов УССР за 1951–1955 гг. // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – Вып.1 – К., 1956. – С.3–10.

³⁵ Бутич И.Л. Нові публікації джерел з історії боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні // Український історичний журнал. – 1957. – №2. – С.131–134.

³⁶ Мисюра В.П. Выявление документальных материалов для подготавливаемых сборников в Государственном архиве Закарпатской области; Корнеева Е.Е. Организация работы по выявлению документальных материалов для использования в научных целях.

³⁷ Мисюра В.П. Выявление документальных материалов для подготавливаемых сборников в Государственном архиве Закарпатской области; Степанова А.А. Подготовка к изданию документов (из опыта работы Госархива Крымской области) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления. – 1956. – №2/3. – С.16–17; Сизоненко Г.С. Из опыта работы по составлению сборника документов Госархивом Львовской области // Там же. – С.21–29; Стрельский В. К вопросу о критике документальных источников // Там же. – 1956. – №1. – С.28–34; Демкин И.В. Археографическая обработка документов и составление научно-справочного аппарата к сборнику (из опыта работы ЦГАОР УССР).

Таким у 1950-х рр. став доробок П.Фостик, яка узагальнила досвід роботи львівських археографів із місцевим матеріалом. Сам цей доробок було представлено виступом на конференції та окремою статтею. У них аналізувалися досвід роботи над збіркою документів «Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.» (Львів, 1961 р.), де містилися документи, писані іноземними мовами. Отже впорядники одразу потрапили у ситуацію, що не регулювалася всесоюзними нормами. Нормативних правил не було тоді, зокрема, і у сусідній Польській Народній Республіці щодо старопольських текстів³⁸. Праці П.Фостик, а також передмову до «Соціальної боротьби...» цілком можна було б віднести до ілюстрації попередньої тези про внесок української радянської археографії в розвиток закладених всесоюзними «Правилами...» 1955 р. позицій, зокрема щодо іноземних документів, якби не коло поставлених питань. Воно значно ширше та, слід наголосити, торкалося самих засад радянської археографії.

Перш за все, після ознайомлення зі статтею П.Фостик³⁹, поставало питання про доцільність використання археографічної методики, базованої на принципах вибіркової й уніфікації. Упорядники збірника «Соціальна боротьба...» спробували застосувати до текстів цих документів норми, запроваджені «Правилами...» 1955 р. щодо текстів документів XVI–XVIII ст. Тож, згідно з правилами, уніфікували документи: старовинні тексти привели до норм сучасних мов⁴⁰; спрощено підійшли до передачі титулів⁴¹, проігнорували оригінальність графіки; втрутилися в текст документа (прибрали помилки й описки, «виправили граматичні помилки письма, неправильну пунктуацію», спростили складні граматичні конструкції, розшифрували скорочення; виправили смислові помилки тощо); зробили літературний переклад сучасною українською мовою. Насамперед застосували метод вибіркової: для забезпечення висвітлення соціальної тематики, змушені були «виривати» документи з документальних комплексів; вибірково підійти до самих текстів і їх варіантів. Але у своїй статті П.Фостик зазначала, що титули, яких у цих документах велика кількість, несуть дуже важливу інформацію⁴², тому їх необхідно ретельно вивчати; внесення сучасних мовних норм, перебудова важких граматичних конструкцій можуть впливати на зміст документа; запропонований спосіб розшифровки скорочень містить велику долю ймовірності, як і загалом «правильний літературний переклад» українською мовою цих документів, оскільки «інколи було важко передати словами оригіналу зміст документа так, щоб він був зрозумілим для сучасного читача»⁴³.

³⁸ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Зб. док. – Л., 1961. – С.12.

³⁹ Фостик П.И. К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVIII вв. на иностранных языках // Научно-информационный бюллетень. – 1957. – №1. – С.70–82.

⁴⁰ Соціальна боротьба... – С.12–13; Фостик П. К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVIII вв. на иностранных языках. – С.74, 76.

⁴¹ Фостик П. К вопросу о принципах публикации документов XIV–XVIII вв. на иностранных языках. – С.77–78.

⁴² Там же. – С.81.

⁴³ Там же. – С.80.

Таким чином, напрошується висновок, що вибірковість недоцільна. І не лише тому, що поза виданням залишається багато цікавих документів⁴⁴. Вона ускладнює саме розуміння матеріалу, оскільки зміст термінів, речень, фактів часто можливо встановити лише із залученням повного тексту документа⁴⁵, суміжних і подібних документів⁴⁶, текстових варіантів документа⁴⁷ тощо. Тож сумніви щодо правильності перекладу внаслідок застосування цих правил змушували упорядників робити поправки у вигляді приміток і подавати оригінальні записи.

Стаття П.Фостик – це перш за все окреслення труднощів («В процесі роботи над збірником колектив упорядників зустрівся з великим труднощами, про які я хочу розповісти в цій статті»⁴⁸). Спочатку археографів зустрічають труднощі, як невід’ємна особливість самих документів: мовне багатоголосся⁴⁹; особливий лексикон, що є наслідком симбіозу декількох мов⁵⁰; наявність незрозумілих термінів; особливості світоглядних уявлень жителів Львова XVI–XVIII ст., що втілюється в різноманітних фактах тексту, а також особливості, зумовлені самою епохою⁵¹. Потім труднощі виникають як результат застосування методики спрощення до складних об’єктів.

П.Фостик торкалася цієї проблеми, зазначаючи, що такі підходи ведуть до модернізації. Щоправда, відзначено лише модернізацію орфографії. Археограф обережно пропонує трохи змінити підходи до видання таких документів: «Збірник мав би більшу цінність, якби поряд з археографічно обробленими документами, вміщувалась і їх фотокопії»⁵². Але змінити методику можливо, лише змінивши предмет.

Дослідження П.Фостик, очевидно, ставило проблеми крупнішого масштабу, ніж просто методичні поради щодо роботи з документами XVI–XVIII ст., писаними іноземними мовами. Поодинокі зауваги щодо необхідності максимально точної передачі тексту документа у формі фотокопій; про обов’язковість укладання особливого науково-довідкового апарату до таких документів; про особливості едіції, пов’язані з проблемою розуміння тексту документів і врахування його індивідуальності – повертають нас до проблеми розуміння історичного документа як пам’ятки епохи.

Стаття П.Фостик порушила цілий комплекс проблем, що на рівні загальносоюзної археографії загостряться в 1960-х рр. і відобразяться у формі змін до правил видання історичних документів. У цьому відношенні проблеми, окреслені П.Фостик, суголосні з думками інших радянських археографів, які працювали з текстами давніх документів. Слід відзначити, що не менше

⁴⁴ Соціальна боротьба... – С.12.

⁴⁵ *Фостик П.И.* Выступление на совещании руководящих и научных работников Украины о некоторых особенностях подготовки сборника, посвященного 700-летию основания г. Львова // Научно-информационный бюллетень. – 1956. – №2/3. – С.120–122.

⁴⁶ *Фостик П.* К вопросу о принципах... – С.72, 80.

⁴⁷ Там же. – С.74.

⁴⁸ Там же. – С.70.

⁴⁹ Там же. – С.71.

⁵⁰ Там же. – С.76.

⁵¹ Там же. – С.79–81.

⁵² Там же. – С.78.

значення мали й дослідження історії української археографії, здійснені в 1950-х рр. Б.Ватулею. Його дисертація була однією з перших комплексних праць з історії археографії загалом⁵³. Щоправда формат дисертації обмежував поширення ідей, а поодинокі статті не давали всього уявлення про них. Для загальносоюзної археографії студії Б.Ватулі набудуть особливого значення лише в 1970-х рр. Тоді М.Селезньов, намагаючись змінити предмет археографії, увівши до нього дослідження історії археографії, спиратиметься на розвідки в тому числі й Б.Ватулі.

Попри загальносоюзний резонанс (а праці П.Фостик і Б.Ватулі часто згадувалися у статтях, уміщених у тогочасних центральних фахових виданнях), значно важливішими вони були для розвитку в 1950-х рр. окремих елементів теорії й методики української радянської археографії. Зокрема щодо бо-дай пунктирного означення її власного предмету дослідження. Український історичний документ у дослідженнях П.Фостик – це певний унікальний об'єкт, що є результатом поєднання багатьох факторів. Тому він насичений термінами, котрі не можна знайти у жодному словнику іноземних мов; у ньому присутня особлива західноукраїнська актова термінологія⁵⁴, а також ціла низка особливих мовних фактів. Вони вимагали окремого вивчення, так, як і інших, особливих правил їх видання. Власне дослідження місцевих історичних пам'яток накладало відбиток на історію становлення української археографії. Остання містила факти відходу археографів УРСР від загальних правил передачі текстів, вироблених «імперськими» археографічними центрами, і створення власних методик, що враховували особливості українського актового та нарративного матеріалу⁵⁵.

Безумовно, у 1950-х рр. питання про вироблення власних теоретичних засад української радянської археографії не могло бути вирішеним, або хоча б артикульованим. Але на рівні добросовісного опису всіх труднощів, з якими стикалися археографи, працюючи з українськими історичними документами, або фактів з історії їх дослідження, це питання поставало саме по собі.

Таким чином, повертаючись до питання про місце й роль 1940–1950-х рр. в історії вітчизняної археографії у частині формування теоретичних засад археографії в УРСР, слід відзначити, що вже в той час було закладено основні напрями, за якими рухалася теоретико-методологічна думка в Україні в наступні десятиліття. Цей період характеризувався некритичним наслідуванням загальносоюзних правил; одночасним наслідуванням і розвитком окремих положень, зумовленим «опірністю матеріалу», досвідом практичної роботи з українськими історичними документами та, зрештою, виробленням власних теоретико-методологічних засад, щоправда у формі поодиноких зауваг, а не системних ґрунтовних досліджень.

⁵³ Ватуля Б.С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1952. – 378 с.

⁵⁴ Фостик П. К вопросу о принципах... – С.80.

⁵⁵ Ватуля Б.С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX в. – С.311–350.

REFERENCES

1. Arkheografija. (1926). Bolshaja Sovetskaja Entsiklopedia. (Vol.3). Moskva: Sovietskaja Entsiklopedia. [in Russian].
2. Arkheografija. (1950). Bolshaja Sovetskaja Entsiklopedia. (2nd Ed., Vol.3). Moskva: Bolshaja Sovetskaja Entsiklopedia. [in Russian].
3. Arkheografija. (1971). Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia. Ed. 2nd. Vol.1. Kyiv: Ukrains'ka Radians'ka Entsyklopediia. [in Ukrainian].
4. Bevzo O. (1958). Pro pravyla drukuvannia istorychnykh dokumentiv, pysanykh ukrains'koiu movoiu v XVI–XVIII st. *Visnyk Akademii nauk Ukrains'koi RSR*. №2. P.12–26. [in Ukrainian].
5. Belchikov, N. (1929). Teorija arkheografii. Moskva; Leningrad: Academia. [in Russian].
6. Boriak, H. (1995). Natsional'na arkhivna spadshchyna Ukrainy ta derzhavnyi reiestr «Arkheografichna ukrainika». *Arkhivni dokumental'ni resursy ta naukovo-informatsiini systemy*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Boriak H. (1998). Arkheografija yak spetsial'na istorychna dystsyplina: do istorii stanovlennia poniattia. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. Kyiv. №2. P.46–59. [in Ukrainian].
8. Braichevs'kyi M. (1965). Persha naukova konferentsiia «Kibernetyka i metody istorychnoho doslidzhennia». *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. №8. P.153–154. [in Ukrainian].
9. Butich I. (1956). K itogam nauchno-izdatelskoj raboty gosudarstvennykh arkhivov USSR za 1951–1955 gg. *Naukovo-informatsiinyi biuleten Arkhivnogo upravlinnja*. №1. P.3–10. [in Russian].
10. Butych I. (1968). Literatura do istorii ukrains'koi arkheografii. *Istorychni dzherela ta ikh vykorystannia*. Kyiv: Naukova Dumka. Vol.3. P.161–176. [in Ukrainian].
11. Butych I. (1957). Novi publikatsii dzherel z istorii borot'by za vstanovlennia i zmitsnennia radians'koi vlady na Ukraini. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. №2. P.131–134. [in Ukrainian].
12. Dashkevych Ya. (1988). Vychennia i publikatsiia skhidnykh dzherel z istorii Ukrainy. *Ukrains'ka arkheografija: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. Tezy dopovidei respublikans'koi narady, hruden' 1988 r.* Kyiv. P.62–64. [in Ukrainian].
13. Demkin I. (1956). Arkheograficheskaja obrabotka dokumentov i sostavlennje nauchno-spravochnogo apparata k sborniku (iz opyta raboty TsGAOR USSR). *Naukovo-informatsionnyj biulleten Arkhivnogo upravlenija USSR*. №2/3. P.42–49. [in Russian].
14. Dmytriienko M. (1969). Arkheografichna robota v AN URSSR. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. №3. P.27–33. [in Ukrainian].
15. Dobrushkin E. (1988). O nekotorykh voprosakh izuchenija terminologii i istorii arkheografii. *Arkheograficheskij ezhegodnik za 1987 god*. Moskva. P.92–102. [in Russian].
16. Fostik P. K voprosu o printsipakh publikatsii dokumentov XIV–XVIII vv. na inostrannykhazykakh. *Naukovo-informatsiinyi biuleten Arkhivnogo upravlinnia USSR*. №1. P.70–82. [in Russian].
17. Fostik P. (1956). Vystuplenie na soveshchaniu rukovodiashchikh i nauchnykh rabotnikov Ukrainy o nekotorykh osobennostjakh podgotovki sbornika, posviashchennogo 700-letiju osnovanija g. Lvova. *Naukovo-informatsionnyj biulleten Arkhivnogo upravlenija USSR*. №2/3. P.120–122. [in Russian].
18. Korneeva Ye. (1956). Organizatsija raboty po vyjavleniju dokumentalnykh materialov dlja ispolzovanija v nauchnykh tseliakh. *Naukovo-informatsionnyj biulleten Arkhivnogo upravlenija USSR*. №2/3. P.59–63. [in Russian].
19. Misiura V. (1956). Vyjavlenie dokumentalnykh materialov dlja podgotavlivaemykh sbornikov v Gosudarstvennom arkhive Zakarpatskoj oblasti. *Naukovo-informatsionnyj biulleten Arkhivnogo upravlenija USSR*. №2/3. P.30–41. [in Russian].

20. Osnovnye pravila publikatsii dokumentov gosudarstvennogo arkhivnogo fonda Sojuza SSR. (1945). Moskva. [in Russian].
21. Pravila izdaniya istoricheskikh dokumentov. Izdanie vtoroje. (1956). Moskva: Izdatelstvo akademii nauk SSSR. [in Russian].
22. Prylepisheva Yuliia Anatoliivna. (2003). Arkheohrafichna diial'nist' arkhivnykh ustanov Ukrainy (1945–1991). *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Shcherbak V. (1988). Memuary yak dzherelo dlia vyvchennia istorii ukrains'koho kozatstva kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st. *Ukrains'ka arkheohrafia: suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku. Tezy dopovidei respublikanskoj narady, hruden' 1988 r.* Kyiv. P.48–49. [in Ukrainian].
24. Shmidt S. (1979). Nekotoryje voprosy razvitija sovietskoj arkheografii. *Arkheograficheskij yezhegodnik za 1978 god*. Moskva: Izdatelstvo «Nauka». P.132–141. [in Russian].
25. Shvidko A. (1987). Etapy razvitija sovietskoj arkheografii na Ukraine i ikh osobennosti. *Teoretiko-metodologicheskije voprosy razvitija sovietskoj istoricheskoy nauki*. Dnepropetrovsk. P.42–51. [in Russian].
26. Shvyd'ko H. (2007). Shchob horila svicha (pamiaty profesora M.P.Koval's'koho). *Mykola Pavlovych Koval's'kyi. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: Lira LTD. [in Ukrainian].
27. Sizonenko G. (1956). Iz opyta raboty po sostavleniju sbornika dokumentov Gosarkhivom Lvovskoj oblasti. *Nauchno-informatsionnyi biulleten Arkhivnogo upravleniia USSR*. №2/3. P.21–29. [in Russian].
28. Sokhan' P. (1988). Pro deiaky osnovni napriamy diial'nosti Arkheohrafichnoi komisii AN URSS u svitli suchasnykh vymoh perebudovy. *Ukrains'ka arkheohrafia: suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku. Tezy dopovidei respublikans'koi narady, hruden' 1988 r.* Kyiv. P.3–14. [in Ukrainian].
29. Sokhan' P. (1992). Stan i perspektivy rozvytku ukrains'koi arkheografii. *Ukrains'kyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*. Vol.1. Kyiv. P.9–18. [in Ukrainian].
30. Sotsial'na borot'ba v misti L'vovi v XVI–XVIII st. Zbirnyk dokumentiv. (1961). L'viv: Vydavnytstvo L'vivs'koho Universytetu. [in Ukrainian].
31. Stepanova A. (1956). Podgotovka k izdaniyu dokumentov (iz opyta raboty Gosarkhiva Krymskoy oblasti). *Nauchno-informatsionnyi biulleten Arkhivnogo upravleniia USSR*. №2/3. P.14–20. [in Russian].
32. Strelskij V. (1956). K voprosu o kritike dokumentalnykh istochnikov. *Naukovo-informatsiyni biuleten Arkhivnogo upravlinnia USSR*. №1. P.28–34. [in Russian].
33. Strelskij V. (1968). Teorija i metodika istochnikovedeniya istorii SSSR. Kiev: Izdatelstvo Kievskogo universiteta. [in Russian].
34. Shorokhov Ye. (1976). O nekotorykh voprosakh teorii sovietskoj arkheografii. *Sovietskije arkhivy*. P.50–56. [in Russian].
35. Valk S. (1948). Sovietskaja arkheografija. Moskva, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR. [in Russian].
36. Valk S. (1962). Sudby “arkheografii”. *Arkheograficheskij ezhegodnik za 1961 god*. Moskva. P.453–465. [in Russian].
37. Vatulja B. (1952). Razvitije arkheografii na Ukraine v XIX i nachale XX veka. *Dissertatsiya na soiskaniye uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk*. Kiev. [in Russian].
38. Yakovlev S. (1965). Ukrains'ka radians'ka arkheohrafia. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivs'koho universytetu. [in Ukrainian].
39. Yedlyns'ka U., Strashko V. (1990). Metodychni rekomendatsii po peredachi tekstiv dokumentiv XVI–XVIII st. *Peredacha tekstiv dokumentiv i pamiatok. Metodychni rekomendatsii za materialamy naukovo-metodychnoi narady, kviten' 1990 r.* Kyiv. P.5–24. [in Ukrainian].

OLEKSANDR MAVRIN

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Worker,
Deputy Director for Scientific Work,
M.S.Hrushevs'kyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mavrinol@ukr.net

TO THE ISSUE OF THE FORMATION OF THEORETICAL PRINCIPLES OF ARCHEOGRAPHY IN THE UKRAINIAN SSR IN THE POST-WAR PERIOD

The formation of theoretical principles of archeography in the Ukrainian SSR during the first post-war decade and their specific features in the conditions of the final approval of the uniform requirements for the publication of historical documents in the USSR and the principles of their selection and preparation, are considered. The history of Ukrainian archeography occupies a special position among trends of the archeographical activities, since it is not only a separate topic of the research, but also serves as a research method, and in some definitions of archeography it is an integral part of its subject. The process of development of the theory and forming the methodology of archeography in the "All-Union" archaeological centers during the specified period and their decisive influence on archaeological activity at the republican level are analyzed. Archeography in the Ukrainian SSR in the postwar period was on the margin of scientific processes, the centers of which were Moscow and Leningrad. This meant that basic developments in the field of theory and methodology, as well as leading experts on these issues were outside the Ukrainian SSR. In addition, many topics were closed for research. In general, Ukrainian Soviet archeography was subjected to consistent Russification. First of all, it was alleged a fact of the superiority of the Russian culture over the Ukrainian. It is concluded that at that time the main directions followed by the theoretical and methodological thinking in Ukraine in the next decades were laid. This period was characterized through uncritical adoption of the all-Union rules; with the simultaneous these's rules adoption and development of particular issues caused by the "resistance of material" and due to the experience of practical work with Ukrainian historical documents, and, finally, with the elaboration of their own theoretical and methodological principles, albeit in the form of individual remarks, rather than like systematic thorough research.

Keywords: archeography, theory and methods, Ukrainian SSR, post-war period, publication, historical document.